

Міністерство освіти і науки України
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків
Одеський археологічний музей
Національної академії наук України
Відділ археології Північно-Західного Причорномор'я
Інституту археології Національної академії наук України
Державний архів Одеської області
Грецький фонд культури (Одеса)

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XI

Одеса
ОНУ
2016

УДК 9(4-11)"632/1789"
ББК 63.3(4,5)2/5
С773

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова.
Протокол № 5 від 17 лютого 2016 р.

Стародавнє Причорномор'я. Випуск XI / Голов. ред. І. В. Немченко. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
2016. – 610 с.

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XI читань пам'яті професора П. Й. Каришківського, міжнародної конференції, яка відбулась в ОНУ імені І. І. Мечникова 11–13 березня 2016 р. Випуск містить статті з проблем нумізматики, історії та археології Північного Причорномор'я, античної та середньовічної історії, візантинознавства, історії Європи раннього модерного часу, історіографії тощо. I–X випуски збірки виходили під назвою «Древнее Причерноморье».

Рецензенти:

Бруяко І. В. – д.і.н., директор Одеського археологічного музею НАНУ;
Довгополова О. А. – д.ф.н., професор кафедри філософії природничих факультетів ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

Немченко І. В. – к.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, головний редактор;
Дьомін О. Б. – д.і.н., зав. кафедри нової та новітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
Дзиговський О. М. – д.і.н., професор кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Кушнір В. Г. – д.і.н., декан історичного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова;
Луговий О. М. – к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Булатович С. А. – к.і.н., доцент;
Охотніков С. Б. – к.і.н., зам. директора Одеського археологічного музею НАНУ;
Руссов М. Д. – доктор хабілітат історії, професор Вищої антропологічної школи (Кишинів, Молдова);
Самойлова Т. Л. – к.і.н., зав. Відділом археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології НАНУ;
Сминтина О. В. – д.і.н., зав. кафедри археології та етнології України ОНУ імені І. І. Мечникова;
Сорочан С. Б. – д.і.н., зав. кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

ISBN 978-617-689-159-8

© Колектив авторів, 2016

© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016

³⁹ Брун Ф.К. О поселениях итальянских в Газарии. – С. 378.

⁴⁰ Там же. – С. 396, 400.

⁴¹ Там же. – С. 393.

⁴³ Брун Ф.К. Материалы для истории Сугдеи. – Одесса, 1871. – С. 3.

⁴⁴ Там же. – С. 13.

О. М. Луговий (Одеса)

ПАЛОМНИЦТВА ДО СВЯТОЇ ЗЕМЛІ ХІ ст. ТА НІМЦІ НА ВІЙСЬКОВІЙ СЛУЖБІ У ВІЗАНТІЇ

Представники німецької народності досить пізно приєдналися до русі, скандинавів, вірмен, нормандців та низки східних «союзників» на військовій службі у Візантії. На відміну від інших земляцтв, німці дуже рідко викликали зацікавлення дослідників, попри численність згадок про них у джерелах. Втім наявність цих згадок все ж таки дає можливість прослідкувати їхню присутність в Імперії РOMEІВ. Загальний огляд цього питання нами вже було зроблено в іншій публікації¹. Але є проблема, яка жодного разу не підіймалась в дослідницькій літературі і рішення якої зовсім не очевидне з наявних візантійських джерел. Це проблема передумов, які підштовхнули німців спробувати знайти свою нішу серед інших союзних військ.

Німецькі найманці в Імперії рOMEІВ вперше фіксуються візантійськими джерелами у правління Романа Діогена – в описах його походів супроти турок-сельджуків. Це був дуже короткий, проте значний для даного дослідження період, коли німці, «тагма неміців», відігравали вагомую роль серед особистих охоронців імператора Романа Діогена.

Михаїл Атталіат сповіщає, що під час кампанії навесні 1069 р. «німець із знатних» (παρά Νεμίτζου τινός τῶν ἐπισήμων) з оточення імператора (Клод Шейне вважає його офіцером тагми неміців²) переконливо звинувачував лідера найманців-франків Робера Кріспіна в змові проти імператора, що скінчилось ув'язненням Кріспіна (Attaliothae, p. 125; Scylitzae Breviario, p. 135 – просто «знатний німець»).

На початку кампанії 1071 р. німці виступали вже в якості особистих охоронців імператора (τῆς σωματοφυλακίας). Проте грабунки найманцями місцевого населення під час стоянки біля джерела Крїї на шляху між Кесарією та Севастією викликали покарання імператором декого з німців. Конфлікт трохи не вилився у збройне протистояння рOMEІВ та найманців, яке ледве вдалося залагодити, однак надалі німці були понижені до «крайнього положення»³ (Attaliothae, p. 147). Про

зраду німців згадують Продовжувач Скіліці (р. 144) та Іоанн Зонара (Ерп. XVIII, 13). При цьому Зонара веде мову про їхню повсталу тагму.

Зустрічаємо німців іще раз невдовзі після поразки візантійської армії при Манцикерті. Після придушення в грудні 1072 р. болгарського повстання, очоленого Георгієм Войтехом та Константином Бодіном, сином зетського князя Михайла, та майбутнім (з 1081 р.) володарем Сербії, оі Ἀλαμάνοι καὶ Φράγγοι взяли участь в каральних заходах імперських військ. В Преспі (суч. село Ахілі) вони зруйнували старі палаци болгарських царів та сплюндрували церкву святителя Ахіллія, ларісійського єпископа IV ст. (Scylitzes Continuatus, 719)⁴. Судячи з перебігу подій, аламани, поряд із згаданими Продовжувачем Скіліці македонянами, ромеями та франками, мали належати до війська Михайла Сароніта, призначеного під час повстання дукою міста Скоп'є.

Поява німців у візантійській армії в цей час ставить низку запитань. Заворушення, в яких німці приймали участь, пов'язані з загальним конфліктом, який назрівав між командуванням візантійською армією та найманцями, залученими бюрократичним урядом Константина X. До цього ж потоку подій можна віднести бунти Кріспіна та його наступника Урселя, підозрілі дії варангів в Константинополі⁵. Однак, дієздатність візантійської армії чимдалі більше залежала від напливу іноземців.

Але що підштовхнуло до неї саме вихідців із Священної Римської імперії? Чи можна стверджувати, що це стало індикатором послаблення центральної влади в Німеччині в період малолітства Генріха IV? Чи західний імператорський уряд тримав ситуацію під контролем та схвалював присутність своїх вояків у візантійській Малій Азії, як це припустив Джонатан Шепард⁶? Це – перший важливий аспект.

Але є і другий. В середині XI ст. німці набагато ближче познайомились із світом Близького Сходу, зокрема Візантії. Найбільш потужним рухом, в якому вони приймали активну участь до хрестових походів, був паломницький рух. Втім, як ми знаємо, учасники хрестового руху і не відрізняли його від паломництва, а себе вважали пілігримами. Єдиною різницею було ставлення до зброї та виправдання вбивства заради Господа.

Відомий німецький дослідник причин та передумов хрестового руху Карл Ердман підкреслював амбівалентний стосунок паломництв до руху хрестоносців. З одного боку, хрестові походи ставили за мету не лише відвоювання Єрусалиму, але й поклоніння Гробу Господню, здобуття святих реліквій і, таким чином, паломництво було їхньою

обов'язковою складовою. Але з іншого боку, пілігримам було заборонено мати із собою зброю⁷. Втім, деякі паломництва були настільки чисельними, що остання ознака залишається чи не єдиною, яка відрізняє їх від майбутніх воєн за Святу землю. Для хрестоносців же саме війна, піднята на захист східних християн та Гроба Господня, була головною загально визнаною метою цього нового різновиду паломництва. За таких умов не є дивним і той факт, що учасники хрестових походів були саме тим озброєним контингентом, з якого візантійська армія мала можливість постійно брати для себе поповнення⁸. Втім візантійські можновладці вже були готові до появи цього джерела, оскільки ще раніше відкрили для себе в якості вояків паломників із Заходу.

XI століття знало декілька прикладів паломництва, яке приводило його учасників до війни.

Перший приклад мав місце на самому початку XI ст. Низка джерел (Лев Остійський та Родульф Глабер, в меншій мірі Адемар Шабанський) детально змальовує перипетії, що зіткнули в Капуї Мелеса, лідера барійських повстанців супроти візантійської влади, із чотирма десятками нормандських лицарів. Ці лицарі пристали до повстання, вочевидь, в якості найманців та прийняли участь в битві при Каннах у жовтні 1018 р. Зі слів Адемара Шабанського та Родульфа Глабера відомо, що нормандські лицарі із самого початку діяли за активної допомоги папи Бенедикта VIII. При його дворі вони опинились в якості шукачів притулку від переслідувань у Нормандії.

Для нашого дослідження важливими є деякі інші обставини цих подій, точніше уявлення про них. Амаг Монте-Кассінський (пізніше його історію переписав монте-кассінський монах Петро) додає, що вперше нормандців бачили на півдні Італії в якості пілігримів, які повертались із Святої Землі та дорогою допомогли Салерно звільнитись від арабської облоги. В подальшому Гвемар Салернський скористався з цього випадку, аби залучити собі на допомогу в боротьбі із Візантією цих чудових воїнів. Вільгельм Апулійський зі свого боку вказує на те, що нормандські паломники зустрілись у монастирі Монте-Гаргано із самим Мелесом. В обох версіях цього переказу пілігрими спочатку повернулись до Нормандії, завершивши виконання своїх обітниць, а вже потім, в окремії соціальній ролі військових найманців, знову прибули до Італії. Ейнар Йорансон переконливо довів, що джерела, які оповідають про паломницьке минуле нормандських найманців, були пізніми та суперечливими. Історія спасіння Салерно явно белетристична, а зустріч у підвладному Візантії Монте-Гаргано прочан із Нормандії, які до того жодного разу там не з'являлись, із

Мелесом, який мешкав в цей час у Капуї та розшукувався ромеями як зрадник та бунтар, є вкрай малоімовірною. Натомість оповідь Лева Остійського та Родульфа Глабера ближча за часом та набагато більш вірогідна⁹. Девід Дуглас, навпроти, припускає, що поряд із низкою помилкових фактів салернська та монте-гарганська традиції можуть мати зерно істини¹⁰. Обидві традиції склались уже в часи Хрестових походів, коли поєднання паломництва та війни стало справою звичною. Однак показовим є те, що врешті-решт паломники в обох випадках перетворились на цілком реальних історичних найманців, а не на хрестоносців. Нормандські автори вже XII ст. вважали такий перебіг подій за природній і навіть героїчний та богоугодний. Іще важливішими є такі деталі, як необхідність спершу завершити паломництво, а вже потім повернутись в іншому амплуа. За версією Амата, нормандці, які прийшли на допомогу обложеному Салерно, були вимушені вимагати зброю та бойових коней у правителя Салерно, бо не мали своїх. Хай події і не відповідають дійсності, але зазначені деталі досить реалістичні та відображають звичний перебіг подій.

У 1087 р. у паломництво до Святої землі вирушив фландрський граф Роберт, знаний як Роберт Фріз. Паломництво розпочалось між липнем 1086 та липнем 1087 рр. і завершилось перед 27 квітня 1090 р. Західні джерела нічого не сповіщають про контакти із Візантією впродовж цієї подорожі, проте Анна Комніна залишила відомості, у правдоподібності яких ніхто не сумнівається. На зворотному шляху з Єрусалиму фландрський граф (Φλάντρας κόμης – візантійська письменниця знає лише його титул, але не ім'я) зустрівся із ромейським імператором Алексієм Комніном у Верої, дав йому «власливу латинянам клятву» та пообіцяв прислати одразу після повернення 500 кіннотників для допомоги у війнах із ворогами імперії, які в цей час оточили її з усіх боків (Alexiad.7.6.1). Війська Алексія відступали під натиском печенігів. Нашвидкуруч зібраний загін архонтопулів ніс великі втрати. Мала Азія майже повністю належала до володінь кількох емірів турок-сельджуків, які після смерті Сулеймана I були фактично незалежними. Флот Чахи, еміра Смірни, блокував македонські береги. За цих умов візантійські війська нарощувались саме за рахунок залучення іноземних вояків, бо власні ресурси були фактично вичерпані.

Доречно зазначити, що в даному випадку ми вперше зустрічаємо мотив «власливої латинянам клятви» – оммажу, що його давав васал своєму сеньйору. Пізніше аналогічні клятви вірності принесе імператорові більшість учасників хрестоносних кампаній 1096–1097 та

1101 рр., виступаючи, таким чином, в якості візантійських союзних військ.

Восени 1090 р. обіцяна допомога з Фландрії таки прибула до Візантії. 500 «відбраних кіннотників» влилися до лав війська Алексія, а самому імператорові подарували 150 бойових коней. Першою справою фламандського загону була вдала оборона Нікомідії від нікейського еміра Абу-ль-Касима (Alexiad.7.7.4). Маневр був настільки вдалим, що емір навіть не наважився напасти на місто.

Навесні 1091 р. Алексій Комнін зробив нову спробу вигнати печенігів з території Візантії. Він наказав Нікіфору Меліссіну зайняти Енос в гирлі Мариці та набрати до війська мешканців Македонії, а крім того – валахів та болгар. Сам же імператор прибув до Еноса згодом у супроводі фламандського загону, спеціально викликаного з-під Нікомідії (Alexiad.8.3.5). Слід припустити, що фламандські вершники зіграли одну з вирішальних ролей також і в перемозі над печенігами, одержаній невдовзі. Однак в подальшому відомості про них зникають.

Отож паломництво Роберта I, графа Фландрії, спричинилось до появи у візантійському війську в якості союзників-симахів, як називає їх Анна Комніна, загону фламандських лицарів. Вочевидь, разом із лицарями прибули й їхні зброєносці та слуги. Більш того, саме Роберт I мав би бути серед перших, до кого звернувся Алексій 1091 р. з проханням допомоги супроти язичників, сліди чого відобразились у знаменитому листі імператора Алексія¹¹.

Таким чином, ми бачимо, що західне суспільство XI ст. в принципі було знайомо із перетворенням благочестивого паломництва на військову кампанію. І оскільки така практика існувала, то є можливість висловити гіпотезу, що саме паломництво стало каталізатором появи німецьких лицарів у візантійській армії. Зазначеним вище першим свідченням про це безпосередньо передувало найбільш масове німецьке паломництво до Святої землі – знамените паломництво 1064-1065 рр., очолене архієпископом Зігфрідом Майнцьким, єпископами Гунтером Бамберзьким, Отто Регенсбурзьким та Вільгельмом Утрехтським. Найретельнішим дослідженням цього паломництва є стаття вже згадуваного тут професора чиказького університету Ейнара Йорансона (1883-1966), в якій він аналізує хід паломництва, проводить позитивістськи акуратний та вичерпний аналіз даних джерел¹². Численні хроніки, які оповідають про паломництво, зазначають, що, поряд із кліриками, більшість учасників були мирянами. Альтайхські старші аннали під 1065 роком кажуть про участь в паломництві «*tanta multitudo comitum et principum, divitum et pauperum*» та вказують на кількість учасників, що перебільшувала

дванадцять тисяч¹³. Житіє учасника паломництва Альтмана Пассауського (складене втім досить пізно – наприкінці XII ст.) зазначає, що «*multi nobiles ibant Ierosolimam... non solum vulgares, sed et populorum primores, genere et dignitate insignes, et ipsi diversarum civitatum episcopi*». В почті Гунтера Бамберзького «*multi nominati viri et clerici et laici, tam de Orientali Francia quam de Bawaria fuerunt*»¹⁴ тощо. Отож великий відсоток учасників паломництва походив із Франконії та Баварії. Кройлендська хроніка вказує на участь 30 вершників з Нормандського герцогства «*de familia comitis domini nostri plurimi tam milites quam clerici*», на чолі із Інгульфом, в майбутньому абатом Кройлендським, та довгий час гаданим автором першої частини хроніки. Втім уже в XIX ст. джерело розглядалось як пізнє, та не було впевненості, в якому саме паломництві взяв участь Інгульф¹⁵.

На жаль, джерела церковного походження не дають можливості зв'язувати особистості конкретних ватажків світської частини паломництва. Уже історики XIX ст. З. Різлер¹⁶ та Г. Мейер фон Хонау¹⁷ відкидали як недостовірну інформацію про участь в паломництві графа Еккехарда фон Шайерна, Фрідріха фон Діссена та Ортульфа фон Гогенварта. Запропонований ними, а разом і Е. Йорансоном, Герранд фон Фалькенштейн з Інна¹⁸ скоріш за все мандрував до Святої землі вже як хрестоносець. Єдиний достовірний світський учасник, Зігфрід, граф Шпонгейму в Каринтії, родоначальник Шпонгеймів, графів Лебенау та Ортенбургів, помер під час саме цього паломництва та був похований в Болгарії (in *Wulgaria*). Пізніше перепохований в церкві св. Павла в Лавантталі, в церковній книзі якої цей факт і зафіксований.

Для нас паломництво цікаве не лише як прототип майбутнього Хрестового походу, хай як сильно він відрізнявся. В даному випадку ми маємо приклад виправи великої кількості німецької знаті, яка на своєму шляху минала Візантію та вступала в контакт із константинопольською владою, у зв'язку із чим Алтайхські аннали кажуть хіба що про «грецьку та імператорську зарозумілість» та про пристойне поведження паломників у Константинополі¹⁹. Вплив таких контактів на появу німців-найманців у візантійській армії перед 1069 р. є неминучим, враховуючи близькість двох подій у часі та задіяність представників одного і того самого суспільного прошарку.

Запропоновані тут обставини ініціації військових зв'язків німців та Візантії можуть слугувати й об'єктивним поясненням слів Анни Комніни щодо «німців, народу цього варварського та царству ромей споконвіку підлеглого» (*Alexiad.*2.9.4.). Адже від паломництва 1064-1065 р. та кампанії 1069 р. до запису «Алексіади» у 1140-х рр. минуло

вже близько 80 років, протягом яких у візантійській армії діяв невеликий, проте помітний, німецький загін.

¹ Луговий О.М. Найманці німецького походження у візантійській армії XI-XIII століть // *Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків*. – Одеса, 2010. – С.30–58.

² Cheynet J.-C. *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*. – Paris, 1990. – P. 75.

³ Скабаланович Н. *Византийское государство и церковь в XI веке от смерти Василия II Болгаробойцы до воцарения Алексея I Комнина*. – С. 341; Cheynet J.-C. *Op. cit.* – P. 75.

⁴ Про повстання див.: Лишев Стр. *Към въпроса за неуспеха на въстанието в Македония през 1072 г.* // *ИП*, 1956. - №1. – С.73-79; Литаврин Г.Г. *Болгария и Византия в XI-XII вв.* – М., 1960. – С.402-409; Тивчев П. *Нашествия, етнически промени, въстания* // *История на България*. – Т.III. – София, 1982. – С. 63-75.

⁵ Диль Ш. *Основные проблемы византийской истории* / пер. с фр. Б.Т. Горянова. – М., 1947. – С. 110; Cheynet J.-C. *Op. cit.* – P. 348.

⁶ Shepard D. *The Uses of the Franks in Eleventh-Century Byzantium* // *Anglo-Norman Studies*, 15. – 1993. – P. 290.

⁷ Erdmann C. *Alle origini dell' adea di Crociata* / Trad. e cura di R. Lambertini. – Spoleto, 1996. – P. 301-302.

⁸ Луговий О.М. *Хрестоносне найманство у Візантії* // *Записки історичного факультету (ОНУ імені І.І. Мечникова)*. – Вип. 18. – 2007. – С. 135-142; Луговой О.М. *Крестоносцы-наемники в Византии*. – <http://deusvult.ru/13-krestonostsy-naemniki-v-vizantii.html>

⁹ Joranson E. *The Inception of the Career of the Normans in Italy – Legend and History* // *Speculum*, XXIII. – 1948. – P. 353-396. Публікація вміщує відповідні тексти усіх проаналізованих в ній джерел.

¹⁰ Дуглас Д.Ч. *Норманны: от завоеваний к достижениям. 1050-1100 гг.* / Пер. с англ. Е.С. Марнициной. – СПб., 2003. – С.66.

¹¹ Такою є головна версія появи документа у сьогоднішньому вигляді. Див. історіографію питання у: Joranson E. *The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Court of Flanders* // *AHR*, 55 (4). – 1950. – P. 811-832.

¹² Joranson E. *The Great German Pilgrimage of 1064-1065* // *The Crusade and other Historical Essays presented to D.C. Munro*. – New York, 1928. – P.3-43.

¹³ *Annales Altahenses Maiores* / W. de Giesebrecht et Edm. L.B. ab Oefele. – Hannoverae, 1891. – P. 66. Російський переклад: *Альтайхские анналы* / пер. И.В. Дьяконова // *Немецкие анналы и хроники X-XI столетий*. – М., 2012. – С. 159.

¹⁴ *MGH SS*, 12. – 1856. – P. 230.

¹⁵ *Ingulf's Chronicle of the Abbey of Croyland* / Transl. by Henry T. Riley. – L., 1854. – P.XIII.

¹⁶ Riezler S. *Zur älteren bairischen Geschichte*. – 12. *Jerusalem-pilger und Kreuzfahrer aus Baiern* // *Forschungen zur deutschen Geschichte*, XVIII. – Gottingen, 1878. – S. 551-552.

¹⁷ Meyer von Khonau G. Jahrbücher des deutschen Reiches unter Heinrich IV und Heinrich V. – Band I. – Leipzig, 1890. – S.392.

¹⁸ Joranson E. The Great German Pilgrimage... – P. 10-11.

¹⁹ Annales Altahenses Maiores. – P. 67.

П. А. Майборода (Одесса)

ПЕРВЫЙ ДЕНЬ ТВОРЕНИЯ В КНИГЕ БЫТИЯ: КИРИЛЛ АЛЕКСАНДРИЙСКИЙ ПРОТИВ ЮЛИАНА ОТСТУПНИКА

Рассматривая христианско-языческую полемику первых веков нашей эры, необходимо констатировать, что она претерпела значительные изменения от возникновения христианства и до гибели античного мира. Если в первые века после возникновения христианства языческие авторы неправильно называли имя Христа¹ и утверждали, что адепты нового культа поклоняются ослиной голове и предаются разнузданным оргиям², а христиане, стараясь показать свою осведомлённость во всех тонкостях античной философии, не чувствовали однако её особенностей и своеобразия³, то в дальнейшем полемисты стали лучше представлять чужие мировоззренческие позиции, и полемика велась уже по более специальным вопросам.

Одним из таких специальных вопросов был вопрос о возникновении мира. Ещё еврейский эллинистический писатель Филон Александрийский (I в. н.э.) составил подробный комментарий на библейскую книгу Бытия. В нём александрийский мыслитель с помощью аллегорического метода, который он перенял через стоиков у другого представителя еврейского эллинизма Аристобула, пытался увязать натурализм древневосточного текста с филигранными конструкциями среднего платонизма. Что касается христианских авторов, то среди прочих необходимо упомянуть «Беседы на Шестоднев» Василия Великого (IV в. н.э.)⁴, которые оказали значительное влияние на дальнейшую интерпретацию книги Бытия. Наконец, в V в. крупный христианский богослов Кирилл Александрийский в своём сочинении «Против нечестивого Юлиана»⁵ уделяет довольно пристальное внимание разбору первой части Пятикнижия в связи с работой «Против галилеян» императора Юлиана⁶, в которой последний подверг уничтожающей критике библейскую версию творения.

Император Юлиан (годы правления 361–363) был одним из крупных политических деятелей Поздней античности, однако больше известен в истории под прозвищем Отступник, данным ему